A LEXIKONELITEK SZELEKTÁLÓDÁSA (A ZSIDÓK ESETE)

Nagy Péter Tibor
DSc, egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatás- és Ifjúságkutató Központ,
Wesley János Lelkészképző Főiskola
nagypetertibor@gmail.com

A *Társadalom és Oktatás* sorozatban megjelent három kötetem valamiképpen tükrözi szakmai érdeklődésem és módszereim változását is. *A magyar oktatás második államosítása* – 1992-ből – egy viszonylag szűk időszakra koncentráló, még levéltári forrásokat is mozgató oktatáspolitika-történeti dolgozat. A *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok* – 2002-ből – három fő tömbje a nagy trendeket kutató, illetve esettanulmány-készítő aktivitás mellett, már a történeti statisztika használata felé is fordult. Az *Utak felfelé* kötetben – 2010-ből – mintegy kizárólagossá válik az empirikus-történetszociológusi megközelítésmód. A „felfelé tartók" elemzéséből logikusan következett az elitbe vezető út kutatása.[1]

A reputációs elit – az ismert és ismerendő személyek, a nemzeti nagylexikonokban önálló címszót kapottak[2] – csoportján belül igen nagy arányt foglalnak el az iskolázottsági elit tagjai. Ha az elitet néhány alapvető változó szerint osztjuk csoportokra: például születési hely, vallás, rendi származás stb., akkor egyes csoportokra nagyobb, másokra kisebb mértékben jellemző, hogy iskolázottsági vagy intellektuális teljesítmény alapján kerülhettek a lexikonba. Például az arisztokraták közül lényegesen többen kerülnek a lexikonba a családjuk erejének köszönhetően elért kormányzati vagy törvényhozási pozíció révén – a polgári származásúak között viszont sokkal többen vannak, akik például szakkönyvekben vagy műalkotásokban objektiválódó intellektuális – az iskolázottsággal általában összefüggő – teljesítmény alapján lettek elittagok. A zsidó hátterű elittagok még a polgári átlagnál is nagyobb mértékben tartoznak az iskolázottsági elithez, hiszen míg a keresztény polgárság számára nyitva álló államigazgatási karrier szükségképpen kitermelt egy

[1] Jelen tanulmány kritikus olvasásáért köszönettel tartozom Csákó Mihálynak. A tanulmány mögött álló kutatást a *European Research Council támogatta 2009–2012 között (230518. Culturally Composite Elites, Regime Changes and Social Crises in Multi-ethnic and Multi-confessional Eastern Europe [The Carpathian Basin and the Baltics in Comparasion cc. 1900–1950]*). Több ponton támaszkodom a *Zsidók a reputációs elitben (1890–1930)* című tanulmányomra (URL3), mely megjelent a Zsidóság – tradicionalitás és modernitás: tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából c. kötetben (Biró – Nagy, 2012).

[2] A Karády Viktorral (Karády, 1995) közösen kidolgozott elitkutatás első jelentősebb eredményei a Patrick Renaud szerkesztésében megjelent *Temps, Espaces, Langages* című kötetben tükröződnek (Renaud, 2008).

nem iskolázottsági – hanem klasszikusan pozicionális-hatalmi – elitet, addig a zsidó polgárságra sokkal kevésbé volt jellemző az elitbe kerülés ezen módja.

A reputációs elit kiválasztásához a régi nagylexikonok közül egyrészt a *Pallast* választottuk, ami az 1890-es évek elitpercepcióját tükrözi, másrészt a *Révai Lexikont,* ami – pótköteteit is beleszámítva – a 20. század első harmadáét. A Kádár-korszak elitpercepcióját tükrözik a *Magyar Életrajzi Lexikon* 1968-as kötetei, az 1978-as, 1991-es pótkötetekkel. (Utóbbi már kiegészült az „új kánon" tagjaival, az 1956–58-as megtorlás áldozataival, az emigrációval – igaz, csak azokkal, akik már nem voltak az élők sorában.) Az ezredforduló percepciója a *Magyar Nagylexikon* és pótkötete személyi köre.

Ha a *Pallas* és a *Révai Lexikon* nemzeti elittagjait nem is tudjuk teljes körűen felekezeti háttérrel ellátni, a *Zsidó Lexikonnal* (URL1; URL2) történő egybevetés után az 1930 előtt elit pozícióba emelkedett személyeket *szociológiai értelemben* mégiscsak feloszthatjuk három csoportra:

- zsidó vallásúak,
- konvertiták,
- többiek, akiket keresztény hátterűnek tekinthetünk.

Joggal feltételezhetjük ugyanis, hogy a zsidóság önreprezentációját biztosító, a korabeli zsidó társadalom szinte minden szellemi csoportját megmozgató *Zsidó Lexikon* bőségesebben válogat, ezért, ha nem is zárhatjuk ki egyértelműen, hogy a *Pallasban* és a *Révaiban* igen, de a *Zsidó Lexikonban* nem szereplő személyek zsidók vagy konvertiták, ennek igen kicsi a valószínűsége.[3] A *Zsidó Lexikonban* 1846 olyan személyt találunk, akit a *Pallas* és *Révai* szerkesztősége nem érdemesített beválogatásra, és 1111 személy van, akit beválogatásra érdemesített. A *Pallasban* és a *Révaiban* szereplő – a továbbiakban nem zsidónak tekintett – elitcsoport[4] száma 7383 fő.

A fenti adatokból kiszámított 13%-os arány mutatja, hogy az ország lakosságában 5%-ot kitevő zsidó vallásúak bő két és félszeresen felülreprezentáltak a nemzeti elitben. Ezt nem lehet egyszerűen a zsidók nagyobb iskolázottságának vagy urbanizáltságának betudnunk, hiszen a nemzeti reputációs lexikonban a nem zsidó (főként nemesi) háttérhez szignifikánsan kötődő politikai elit jelenléte elméletileg akár ellensúlyozhatná is a zsidó fölényt.

Érdemes tehát elsőként azt megvizsgálni, hogy az egyes születési kohorszokban miként alakul a zsidók, a konvertiták és a keresztények aránya. Noha történeti ismereteink szerint a 18. században az abszolutista kormányzatok – szembeszállva a honi nemességgel és egyházakkal – már alkalmaznak fontos hivatalra konvertitákat, az 1780 előtti három évtized szülötteiből összesen egy-egy zsidó és konvertita lépi át az ismertségi/ismerendőségi küszöböt, az elit kevesebb, mint 0,7%-át kitéve. Két személy jelenléte alapján komolytalan lenne „reprezentációról" beszélni, tehát csak nagyságrendileg érdemes fejben tartanunk a számot: a zsidó vallásúak aránya a lakosságban ekkoriban 0,89% (Balogh – Gergely, 1996, 149.).

[3] A lexikonszereplők egy részének tisztázódott is a felekezete. A középiskolai és egyetemi anyakönyvek segítettek ebben, s ez szintén azt támasztja alá, hogy statisztikai értelemben elfogadható, hogy aki ezen születési évkörből nem szerepel a *Zsidó Lexikonban*, az nem is zsidó vallású. Az áttért családokból jöttekkel kicsit rosszabb a helyzet, nem szerepel például Karinthy, Jászi.

[4] Az elitbe – minthogy a modern elitre irányult a kutatás – csak azokat válogattuk be, akik 1750 után születtek, vagy akinek ismeretlen volt a születési éve, és 1825 után halt meg.

születési csoport	nem zsidó (%)	zsidó (%)	konvertita (%)	mind (%)	N=
1750–1759	98,8		1,2	100	82
1760–1769	99,1	0,9		100	109
1770–1779	100			100	95
1780–1789	97,9	2,1		100	142
1790–1799	97,0	3,0		100	202
1800–1809	97,1	1,6	1,2	100	244
1810–1819	96,1	2,6	1,3	100	459
1820–1829	93,0	4,5	2,5	100	515
1830–1839	92,2	5,2	2,7	100	523
1840–1848	90,7	6,7	2,6	100	744
1850–1859	85,9	9,6	4,5	100	624
1860–1869	76,5	13,1	10,4	100	289
1870–1879	76,5	17,6	5,9	100	17
összesen	91,6	5,6	2,8	100	4054

1. táblázat • A *Pallas Lexikonban* önálló címszót kapott személyek vallási háttere

A *Pallas Lexikon* percepciójában a zsidó elittagok először a 18. század utolsó ötödében született nemzedékben jelennek meg a véletlennél már nagyobb számban. A következő évtizedtől kezdve – tehát amikor az első liberális nemzedék, Kossuth Lajos és Eötvös József nemzedéke megszületik – a zsidó hátterű elittagoknak (huszonöten az ekkoriban született összesen 703 elittagból) immár 36%-a konvertita.

A konvertiták aránya a továbbiakban is hasonló nagyságrendű marad, miközben a zsidók részaránya folyamatosan növekszik az elitben. Ez azt jelenti, hogy a magyar polgárosodás korai szakaszában inkább volt szükség vallásváltásra ahhoz, hogy valaki az elitbe kerülhessen. A későbbi szakaszban – nyilván nem függetlenül a nemzetállam és a katolicizmus konfliktusától – a vallásváltás kevésbé játszott szerepet. A legnagyobb létszámú elitcsoportban – az 1840–1850-es években születettek vonatkozásában – már felülreprezentáltak a zsidók, s ez a felülreprezentáció a fiatal nemzedékben olyannyira megnő, hogy a keresztény hátterűek az elit háromnegyedére szorulnak vissza.

Amikor egy bő évtizeddel később a Révai Rt. átveszi a *Pallas* teljes vagyonát és a lexikon copyrightját is, a 4054 önálló szócikkel rendelkező személy kb. 30%-át feleslegesnek ítélik. Némiképp erőteljesebb a szelekció az 1750–1839-ben született nemzedék vonatkozásában (kb. 66% marad meg) és valamivel kisebb az 1840 után születetteknél (74% marad benn). A Révai-percepcióban tehát a *Pallas* által beválogatottak közül eleve nagyobb arányban hullottak ki annak a nemzedéknek tagjai, akik a polgárosodás előtti korokhoz kötődtek, akiknek sorában eleve alacsonyabb volt a zsidók aránya. Ez tehát önmagában is növelné a zsidók részvételét az elitben. E példa segít

születési csoport	nem zsidó (%)	zsidó (%)	konvertita (%)	mind (%)	N=
1750–1759	98,0		2,0	100	50
1760–1769	98,7	1,3		100	78
1770–1779	100			100	59
1780–1789	98,9	1,1		100	89
1790–1799	97,9	2,1		100	144
1800–1809	98,1	0,6	1,2	100	162
1810–1819	96,4	2,3	1,3	100	308
1820–1829	91,3	5,1	3,6	100	334
1830–1839	90,0	5,9	4,1	100	339
1840–1848	88,3	8,1	3,7	100	519
1850–1859	83,8	10,8	5,4	100	481
1860–1869	73,6	14,9	11,5	100	235
1870–1879	75,0	16,7	8,3	100	12
összesen	89,8	6,4	3,8	100	2812

2. táblázat • A *Révai Lexikon* szerkesztőségi döntése alapján
az elitben maradó *Pallas*-beli elittagok vallási háttere

megérteni a több történelmi kézikönyv alapján levonható tanulságot: *minél inkább igaz egy lexikonra vagy kézikönyvre, hogy a modern időkre koncentrál, annál nagyobb az így ábrázolt nemzeti történelemben a zsidók szerepe. A tétel fordítva is igaz: minél későbbi évtizedek zsidóságáról van szó egy zsidóságról szóló kézikönyvben, annál inkább igaz, hogy a benne szereplő személyek elsősorban a vallássemleges „nemzeti történelem" hősei (orvosai, tudósai, mérnökei, ügyvédjei stb.) – míg az emancipáció előtti korok zsidó elitje szinte kizárólag a vallási elit tagja, a judaisztikai tudományok, jiddis nyelvű irodalom vagy egyéb zsidó vallási és kulturális intellektualizmushoz köthető tevékenységek művelője.*

Azonban nem csak erről van szó. Látható, hogy néhány százalékponttal az utolsó nemzedékek vonatkozásában is több zsidó maradt benn a *Révai Lexikon* szerkesztőbizottsága által gyakorolt szelekció után az elitben, mint nem zsidó.

A *Révai Lexikonban* 4931 személy bukkant fel újonnan. Az új szereplők között immár 82,8%-ra csökkent a nem zsidók aránya, tehát: a századfordulón még erősebbnek érzékelték a zsidók jelenlétét az elitben, mint korábban.

Abban a nemzedékben, ahol a *Pallas Lexikon* közel egynegyedes zsidó vagy konvertita jelenlétet perceptált, a *Révai Lexikon* valamivel kevesebbet. Mivel azonban a lexikonon belül nő azoknak a nemzedékeknek az aránya, ahol magas arányú a zsidó részvétel, a *Révai* elitmérlegén tovább csökken a nem zsidók aránya – összességében 85%-ra.

A *Pallas* és *Révai* elitpercepciója kapcsán két egymást kizáró hipotézist fogalmazhatunk meg:

születési csoport	nem zsidó (%)	zsidó (%)	konvertita (%)	mind (%)	N=
1750–1759	97,1	1,4	1,4	100	70
1760–1769	98,1	1,9		100	105
1770–1779	100			100	75
1780–1789	97,7	1,5	0,8	100	133
1790–1799	97,8	1,7	0,6	100	180
1800–1809	98,2	0,9	0,9	100	218
1810–1819	96,5	2,3	1,3	100	399
1820–1829	92,0	5,2	2,8	100	462
1830–1839	91,0	5,8	3,2	100	465
1840–1848	88,9	8,0	3,1	100	799
1850–1859	84,7	10,0	5,3	100	979
1860–1869	78,1	15,0	7,0	100	1090
1870–1879	78,3	13,3	8,1		1096
1880–1889	80,9	13,6	5,5	100	1070
összesen	85,3	9,9	4,7	100	7713

3. táblázat • A *Révai Lexikonban* megjelenő elittagok vallási háttere

a) Az egyik szerint a *Pallas* és a *Révai* – tulajdonosaik és vezetőik felekezeti hátterének megfelelően – a zsidók javára elfogultak; jobban észreveszik a zsidó tehetségeket, mint a nem zsidókat, szívesebben csinálnak „reklámot" hittestvéreiknek, mint a más felekezetűeknek stb. Noha hitfelekezetüket nem közlik, „valós" jelentőségüknél nagyobb arányban mutatják be zsidó kortársaikat.

b) A másik, ellentétes hipotézis szerint a *Pallas* és *Révai* szerkesztősége egyrészt „piaci mérlegelést" végzett, amikor a lexikonokat kortárs közéleti lexikonná is akarta változtatni, másrészt a korabeli magyar keresztény középosztályt kifejezetten meg akarta becsülni, szövetségesnek akarta megnyerni azzal, hogy bőségesen – a zsidóknál bőségesebben – válogatott a soraiból. Az objektiválható közhatalmi funkciókat betöltők közül tehát a korban jelentősnek tűnő keresztény hátterű személyek között valójában több a kevésbé jelentős, mint a zsidó hátterűek között.

A két versengő hipotézis ellenőrzéséhez – jobb híján – a történetírás értékítéletét kell tudomásul vennünk. Úgy tekintjük, hogy a *Magyar Életrajzi Lexikon* a 19. században született személyek beválogatásával kapcsolatban a történetírás értékítéletét mutatja.

Először megvizsgáljuk, hogy a *Magyar Életrajzi Lexikon* szerkesztőbizottsága kiket hagyott benn a *Révai Lexikon* elitjei közül. A listán 83,1%-nyi keresztényt, 11,3%-nyi zsidó vallásút és 5,6% konvertitát találunk. 1850 és 1909 között születetteknél a zsidó vallásúak aránya egyik évtizedben sem megy 12% alá. Az 1860-as években született nemzedékben mindössze 73,7% a nem zsidók aránya. *A* Magyar Életrajzi Lexikon *a bőséges selejtezés*

után relatíve több zsidót talált fontosnak, mint a Révai Lexikon.

Tehát a második hipotézis igazolódott: a történelem mérlegén a *Révai Lexikon* a keresztény kortársak felé elfogult.

Természetesen a *Magyar Életrajzi Lexikon* értékítélete is korhoz kötött. A *Magyar Életrajzi Lexikon* a középső és késő Kádár-korszak történelemszemléletének ítéletét hordozza. Lehetséges egy olyan interpretáció, mely szerint a marxista történetírás felnagyítja a hazai politika és kultúra baloldali kötődésű alakjainak jelentőségét, s relatíve könnyebben veszíti el a jobboldaliakat – legalábbis azokat a jobboldaliakat, akik nem elég markánsak ahhoz, hogy a kánonban az antihős pozícióját betöltsék. Nem szorul különösebb igazolásra, hogy míg például a milliós tömegeket megmozgató nyilas mozgalomból csak a fontosabb vezetők kapnak helyet az ismerendőségi kánonban, addig az e népszerűségnek csak kis hányadát felmutatni képes szociáldemokrata mozgalom képviselői sokkal nagyobb arányban élik túl a szelektálást. A „baloldali jellegű" művészet vagy irodalom is felülreprezentált. Az *Új Időktől* például csak a legnevesebb írók kapnak helyet a lexikonban, míg a jóval kisebb példányszámú *Nyugatból* a második vonalhoz tartozók is.

Ismeretes, hogy a társadalom modern részlegeiben betöltött szerepüknek, illetve a hazai jobboldali mozgalmak antiszemitizmusának együttes következményeként a zsidók erősen felülreprezentáltak a baloldali (kommunista, szociáldemokrata, radikális, liberális) mozgalmakban, a modern művészet és irodalom legfontosabb társaságaiban stb. Felvethetjük tehát a hipotézist, hogy a *Magyar Életrajzi Lexikon* szelekciója ennek következménye, azaz a „balra tartás" emeli meg a zsidók arányát.

Ha a *Magyar Életrajzi Lexikon* „baloldali elfogultsága" az oka a zsidók magas arányának, akkor az 1990-es és 2000-es években formálódó történelmi kánonban csökkenni kellene a zsidó reprezentációnak. Esetünkben ennek a *Magyar Nagylexikonban* kellene tükröződnie. A tudományban mindenki által elismerten nagyobb teret nyertek a jobboldali hagyomány iránt nyitottabb történészek, irodalmárok, a kifejezetten történelmi és kulturális kódrendszerrel operáló jobboldal pedig az 1990 után (és a *Magyar Nagylexikon* befejezése előtt…) leadott szavazatok mintegy felét megszerezte. Ehhez képest azonban a *Magyar Nagylexikonban* megmaradó *Révai-lexikonos* elitben (789 fő) 2,4-szer annyi zsidó vallásút és konvertitát találunk, mint a *Révaiban:* a zsidó vallásúak aránya 14,1%-ra, a konvertitáké 8%-ra nőtt.

Azaz a Révai 90,9%-nyi keresztényе, a Magyar Életrajzi Lexikon szelekciója révén 83,1%-ra, a Magyar Nagylexikon szelekciója révén 77,9%-ra csökkent. Úgy tűnik tehát, hogy a jobboldali hagyomány súlyának erősödése a nemzeti közműveltségben nem csökkenti a zsidók arányát az ismert és ismerendő személyek között – legalábbis akkor, ha a korpusz folyamatos jelentős csökkenésével a kevésbé fontosnak ítélt személyek tömegesen hullanak ki.

Különösen figyelemre méltó, hogy az ismerendő személyek körében a zsidók arányának növekedése akkor is megfigyelhető, ha a közszférát, államigazgatást leválasztjuk. Az egyik legerősebb antiszemita toposz ugyanis arról szól, hogy a zsidók (hivatali eszközökkel történő) kirekesztése a közszféra vezető pozícióból pusztán a tükörképe annak, hogy „a zsidók" (az antiszemita toposzban közelebbről meg nem határozott technológiával) kirekesztik a keresztényeket a nem közszolgálati értelmiségi pozíciókból. Úgy tűnik, ennek

az ellenkezője igaz – azaz a kortárs percepció ezekben a „szabad szférákban" is nagy keresztény többséget érzékelt, s épp a „történelem mérlege" ítélte inkább feledhetőnek e szférák keresztény elitjeit.

Az újságírók között a *Révai Lexikon* 18,5%-nyi zsidót talált (a foglalkozási vizsgálatnál most nem bontjuk már ketté az izraelita vallásúakat és konvertitákat), a *Magyar Nagylexikon* szelekciója után viszont 42,9%-ra emelkedett az arányuk. Nemcsak az újságírást, de a kiadói aktivitást is nagyobb arányban látták „kereszténynek" a kortársak, mint az utókor: a *Révai Lexikonban* a kiadói aktivitásuk révén bekerült személyeknek még csak 9,3%-a volt zsidó – a *Magyar Nagylexikon* percepciója ezt 21,4%-ra növeli. A művészeknél 10,9%-ről 30,4%-ra módosul a zsidók arányának érzékelése – ez a nemzetközi recepciót leginkább lehetővé tévő, tehát legnevesebbjeiben a hazai középosztály értékítéletétől relatíve a legkevésbé függő kulturális ágazat, ahol a zsidók közel egyharmados jelenléte talán a legkevésbé kelt meglepetést. De Magyarországon a nemzeti öndefinícióban kiemelkedően fontos írók esetében is 11,6%-ról 32,5%-ra „nőtt" a zsidók aránya a 20. század elején és végén megszerkesztett nemzeti lexikonok között.

Úgy tűnik tehát, hogy a reputációs elitben minél későbbi csoportokat vizsgálunk, annál magasabb a zsidók aránya, minél erősebb a szelekciós kényszer, annál magasabb a zsidók aránya, és minél inkább történetileg (azaz nem kortársként) közelít egy elitcsoporthoz a kézikönyv, annál magasabb a zsidók aránya.

…Ilyen – és hasonló – vizsgálatokkal szeretném a *Társadalom és oktatás* valamelyik következő kötetét megtölteni…

Kulcsszavak: *reputációs elit, zsidók, lexikonok, 19–20. század*

IRODALOM

Balogh Margit – Gergely Jenő (1996): *Egyházak az újkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest

Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.) (2012): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás: tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* WJLF, Budapest • http://mek.oszk.hu/11600/11687/#

Karády Viktor (1995): Az elitről és az elit kutatásának kérdéseiről a magyar társadalomtörténetben. (Bódy Zsombor interjúja) *Sic Itur ad Astra*. 1–2, 130–143.

Renaud, Patrick (dir.) (2008): *Temps, espaces, langages: La Hongrie a la croisée des disciplines*. L'Harmattan, Paris

URL1: http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/

URL2: http://www.archive.org/details/JewishLexicon Encyclopedia

URL3: http://mek.oszk.hu/11600/11687/#

